

Соціально характерологічні експресеми в мовленні персонажів Гр. Тютюнника

Роботу виконано на кафедрі видавничої справи та редагування і журналістики ВНУ ім. Лесі Українки

У статті обґрунтовано використання терміна *характерологічні експресеми* стосовно засобів мовленнєвої характеристики персонажів художніх творів; розглянуто об'єктивні характерологічні експресеми в мовленні персонажів із новел Гр. Тютюнника “Дивак”, “Зав’язь”, “Оддавали Катрю”, “Три зозулі з поклоном”.

Ключові слова: мовленнєва характеристика персонажа, об'єктивні характерологічні експресеми, мова творів Гр. Тютюнника.

Медынская А. В. Социально характерологические экспресемы в речи персонажей Гр. Тютюнника.

В статье обосновывается использование термина *характерологические экспресемы* для средств речевой характеристики персонажей художественных произведений; рассматриваются объективные характерологические экспресемы в речи персонажей из новелл Гр. Тютюнника “Дивак”, “Зав’язь”, “Оддавали Катрю”, “Три зозулі з поклоном”.

Ключевые слова: речевая характеристика персонажа, объективные характерологические экспресемы, язык произведений Гр. Тютюнника.

Medynska A. V. Social-Characterizing Expressional Means of Characters' Speeches in Works by Hryhir Tiutiunyk. The author of the article substantiates the usage of term “Social-characterizing expressional means” for speech-characterizing means in characters' speeches of literary works. A. Medynska examines the objective characterizing expressional means in personage' speeches of works by Hryhir Tiutiunyk “Dyvak”, “Zavyaz”, “Oddavaly Katriu”, “Try zozuli z poklonom”.

Key words: speech characteristic of personage, objective characterizing expressional means, the language of works by Hryhir Tiutiunyk.

Постановка наукової проблеми та її значення. Мовні портрети персонажів із новел Гр. Тютюнника вражають читачів і дослідників розмаїттям засобів і способів їх творення: “Багатою й колоритною, яскраво індивідуалізованою є мова персонажів Тютюнникових новел – і головних, і епізодичних, за кожним з яких стоїть реальна людина” [3, 22]. В українському мовознавстві незначна кількість спеціальних робіт присвячена сутності та взаємозв'язку засобів соціально-психологічної характерології в мовленні персонажа – особливому різновиді мови художнього тексту. Так, мову персонажів різних авторів досліджували В. П. Ковальов, Ю. Кропив'янська, Л. Масенко, М. О. Рудяков, І. Л. Ціхоцький.

Актуальність нашого дослідження визначається тим, що змістовий аспект лексичних одиниць у мовленні персонажів вивчений недостатньо, не розроблені принципи аналізу мовних характеристик.

Об'єктом аналізу в цій статті стали об'єктивні засоби соціально-психологічної характерології. **Предмет** дослідження становлять підтекстові соціально-психологічні характеристики – ті компоненти смислу, які не передаються словами, проте виражаються прагматичними значеннями засобів різних рівнів мови.

Матеріалом дослідження послуговували різні форми авторського оформлення мовлення персонажів (пряма мова, непряма мова, внутрішнє мовлення) з оповідань Григора Тютюнника “Дивак”, “Зав’язь”, “Оддавали Катрю”, “Три зозулі з поклоном”.

Мета дослідження – виявити об'єктивні характерологічні засоби в мові персонажів Гр. Тютюнника й визначити підтекстові соціально-психологічні характеристики, які ними виражаються.

Відповідно до мети розв'язуються такі **завдання**: визначити об'єктивні засоби соціально-психологічної характеристики в новелах Гр. Тютюнника; висвітлити процес отримання читачем підтекстової соціально-психологічної інформації про образ-персонаж.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Будь-який лінгвістичний засіб, уведений у мовлення персонажа, у необхідний контекст, може виконувати характерологічну функцію – характеризувати образ-персонаж.

У процесі дослідження встановлено низку семантико-стилістичних ознак, володіння хоча б однією з яких частіше уможлиблює характерологічну функцію мовного засобу в мовленні персонажа. До таких ознак відносять: належність засобу до іншої мови, територіального чи соціального діалекту (якщо художній твір написано літературною мовою), функціонально-стильове забарвлення, прагматичне значення (емоційність, оцінність, інтенсивність, імперативність, образність, контактність).

Прагматична функція – це функція, яка здійснюється засобами всіх рівнів мови, проте науковці глибше вивчили лексичні прагматичні засоби. Так, слово, у семантиці якого суміщається денотативний компонент значення та конотативний (експресивність, емоційність, оцінність тощо), називають у лексикології *експресивом* [2, 25]. Уважаємо, що цей термін можна поширити на прагматичні засоби всіх мовних рівнів. Експресиви, які входять у мовлення персонажа, обов'язково набувають естетичної значущості, стають соціально-психологічними експресемами. Експрема (термін В. П. Григор'єва) – це засіб художнього мовлення, який суміщає в собі “лінгвістичне” й “естетичне” в їх конкретній взаємодії, постає як єдність загального й одиничного, типового й індивідуального, матеріального й ідеального форми та змісту [1, 140].

Згідно з двома сторонами соціальної диференціації мови, об'єктивною та суб'єктивною, і залежно від адресанта й адресата впливової сили мовних засобів у мовленні персонажа умовно можна виділити два типи соціальних експресем: об'єктивно-характерологічні (адресант – письменник, адресат – читач) і суб'єктивно-характерологічні (адресант – персонаж, адресат – його співрозмовник). У цій статті аналізуються тільки об'єктивні характерологічні експресеми.

Належність до селянства, робітників, інтелігенції, освіта, рід занять у мовленні персонажів із новел Гр. Тютюнника передаються введенням у їхні репліки діалектизмів, розмовних та просторічних одиниць мови, у тім числі засобів дитячого мовлення; фразеологізмів, усталених етикетних формул, алюзій із мовою фольклору та мовою літератури; іншомовних елементів, переважно ітерферованих. Іншомовним засобам у мові персонажів Гр. Тютюнника плануємо присвятити самостійне дослідження.

Поширеними об'єктивними характерологічними засобами в мовленнєвих характеристиках персонажів Гр. Тютюнника є діалектизми, розмовні та просторічні мовні засоби, оскільки використання їх указує на місце проживання, на постійне вживання в мові, зокрема в побутових ситуаціях, де часто виражають емоції.

У мовленні персонажів із новел Гр. Тютюнника небагато діалектизмів, проте вкраплення з полтавської говірки південно-східного наріччя, рідної для літературних героїв, є в репліках Степана Безвершого (“Оддавали Катрю”), Федька Тойкала, діда Прокопа (“Дивак”), діда Лавріна (“Зав'язь”), для зіставлення українських говірок використовує подільський діалектизм Федір Безверхий (“Оддавали Катрю”).

Відповідаючи на запитання хуторян, де буде гульбище (весілля – А. М.), Степан Безверхий уживає діалектне *година* в значенні ‘хороша погода’: “Надворі посидимо, як година стоятиме, щоб усі вмістилися” [6, 82].

Розмірковуючи, хто з хуторян може допомогти з горілкою для весілля, Степан уживає діалектизм *гамурдітима* ‘гнатиме горілку’: “Завтра Мотря Решітківська гамурдітима, то вже не пошкодує на таке діло” [6, 80].

Кілька діалектизмів є в мовленні персонажів оповідання “Дивак”, зокрема дітей. Діти, про яких ідеться, тільки пішли в школу, почали вивчати літературну мову. Зростали ж вони, виховувалися в сім'ях, де функціонує діалект.

Відмовляючися малювати перегнійний горщечок, хлопчик Олесь називає його *гирунчиком*: – Я так не хо'

– Як це – так?

– Гирунчика отого не хо' малювати! [6, 192].

У “Словарі української мови” Б. Грінченка словосполучення *гирявий горщик* тлумачиться так: “сѣ отбитыиъ верхнииъ ободкомъ” [5, 284]. Федько Тойкало, однокласник, розповідаючи Олесеві про те, як учителька сердилася через те, що Олесь утік, співчуваючи йому, став обтрушувати Оле-

севе пальтечко: “Забейкався ти” [6, 193]. За змістом зрозуміло, що діалектизм *забейкався* означає ‘забруднився’.

Олесів дід Прокіп, пояснюючи внукові, що значить слово *дивак* (так назвали хлопчика дядьки, що сиділи на вигоні), використовує діалектизм *невстріливий*: “*Невстріливий, значить. Дивний єси*” [6, 194]. У цій репліці є ще церковнослов’янське *єси* (II ос. теп. часу дієслова *бути*). Його теж можна зарахувати до характерологічних засобів. У мовленні діда Прокопа він з’явився, найімовірніше, під впливом служби церковнослов’янською мовою. Ще на один діалектизм натрапляємо в мові того ж діда Прокопа. У розмові з невісткою, матір’ю Олеся, дід називає онука *неглемездою* – ще одним діалектним синонімом до літературного *дивак*: “*Ото ж я й кажу, – говорив дід, – неглемезда він у тебе, Наталко. Дивак... Затопчуть його... Бо воно ж як деревце в пагоні*” [6, 195]. Дізнавшись, від кого Олесь почув слово *дивак*, дід Прокіп називає чоловіків із вигону *фармазони*: “*Ет, фармазони... Ти їх не слухай*” [6, 194]. У просторічному *фармазони* важко впізнати літературне франкмасони, у мовленні старого Прокопа воно виражає негативну оцінку розмови чоловіків й означає ‘дуже мудрі’. Слово *фармазони* в лексиконі діда Прокопа може засвідчувати про його близькість у минулому із середовищем освічених людей, можливо, священиків (у мовленні цього персонажа вжито слово *єси*, немає росіянізмів).

Мову Прокопа характеризують також просторічні слова *патякає* [6, 194], *розприндився* [6, 195], розмовне слово *порпається* [6, 194].

Ще один діалектизм знаходимо в репліці діда Лавріна, персонажа з новели “Зав’язь”. Він запитує внука: “*Куди це ти, парубче, наджигурився?*” [6, 11]. Діалектизм *наджигурився* за змістом означає ‘небуденно одягнувся, причесався’.

До засобів об’єктивної характерології належать також спеціальна лексика, варваризми, елементи ділового стилю, алюзії з літературним твором Миколи Гоголя.

Голова колгоспу Іван Лукович (“Оддавали Катрю”) – освічений, у війну був взводним. Вітаючи молодих на весіллі, використовує стилістичну фігуру антитезу, елементи усного ділового мовлення (звертання *дорогі товариші!* – як на колгоспних зборах; *Це – мінус; товариші дівчата й молодиці, котрі не замужем; а ми з свого боку...*). Оцінюючи землі в колгоспі, голова згадує земляка Миколу Гоголя й образний вислів із його твору “там ... *дишло встроми, а виросте тарантас!*”: “*Дорогі товариші! – сказав голова, худий. Смирний чоловічок з довгим носом і глибоко запалими щоками. – Це добре, що ми оддаємо сьогодні Катрю Безверхівну, але це й погано. Добре, бо людина знайшла своє щастя – тут не радіти не можна, і погано, бо не Катря привела чоловіка в наш колектив, а її од нас забирають. Це мінус. Отож я й кажу: товариші дівчата й молодиці, котрі не замужем, приймайте приймаків! – Тут голова й сам засміявся разом з усіма, навіть молодий пересмикнув устами, нібито усміхаючись. – Заманюйте чоловіків у наш колгосп! А ми з свого боку будуватимемо вам хати й садиби даватимемо найкращі. Он у старому садку колгоспному хіба не землі? Та там, як писав наш земляк Гоголь, *дишло встроми, а виросте тарантас! Так що пожалуста. За це й вип’ємо!*” [6, 89].*

Отже, Іван Лукович читав твори Миколи Гоголя, любить рідну землю. Він засвоїв ділове мовлення, навчився будувати виступ (використовує антитезу, згадує вислів Гоголя, агітує жіноцтво заманювати чоловіків у колгосп). Коли його, підпилого, хотіли відвести в хату, образився: “*Хто? Я? Ні-ні... Я свій взвод у бою ніколи не кидав – і вас не покину!*” [6, 95]. Слова з тематичної групи, пов’язаної з війною (*взвод, у бою*) засвідчують, що голова колгоспу воював, був сміливим бійцем.

У мову Луки Ільковича Власенка, якого в селі прозвали “Баринею”, ротного кухаря колись, а тепер лавочного сторожа, автор уводить усталений вираз, що в невеликому за обсягом оповіданні повторюється, характеризує стереотипну мовленнєву поведінку персонажа: “*Як служив я в кавалерії, то шабля в мене була довга й на коліщатку*” [6; 92, 94]. Слова *служив, у кавалерії, шабля на коліщатку* вказують на назву й особливу рису кавалерійських військ, проте чи мав насправді ту шаблю на коліщатку ротний кухар, чи ні, невідомо, можливо, дуже хотів її мати.

Самійло Шкурпела, “на всю сільраду брехун”, який воював у піхоті, часто розповідає, як “*забіг він у Берлін*” і піймав “*Гітляра*” (виявилось потім – двійника, яких назбиралося в штабі аж триста). Гр. Тютюнник увів у його мовлення просторічне *Гітляр*, варваризми *Генде гох!* і *ком*, це створило комічний ефект (у стилістиці такий прийом має назву макаронічної мови): “*Паньмаши, чорт, забігаю я, значить, у Берлін і питаю: де тут Гітляр? Дивлюсь, треться один у гурті серед німчуків, вуса отако стовпчиком, чубчик набік і з білим хлажком у руках... А сам у цивільному. Бачу: бочком, боч-*

ком – за спину ховається. Генде гох! – кажу... – Попався, гад? – І автомат йому в груди наставив. – Ком за мною, кажу...” [6, 94].

Об’єктивними характерологічними експресемами в мовленні персонажів новел Гр. Тютюнника є також фразеологізми.

У внутрішньому монологі Степана Безверхого натрапляємо на трансформовані фразеологізми *хто од добра добра шукатиме, вилітає з батьківського гнізда; буде до кого на старості голову прихилити* [6, 79], *ребрами світила (про хату); усі в мандри пустилися* [6, 80].

Коли Степан дає напутнє слово зятєві під час від’їзду, то використовує фразеологізм *ні горя ні нужди не знала*, усталене порівняння *жила, як ластівка в гніздечку* [6, 96].

Галька, дружина Федора Безверхого, помітивши, як чоловік на весіллі обнімає інших жінок, оцінюючи реакцію однієї з них на обійми, уживає фразеологізм *аж дух молодиці забило!* [6, 83]. Та ж Галька виражає незадоволення тостом Омельковича за допомогою фразеологізму *як у попіл торохне*: “Ну, як скаже – то як у попіл торохне, їй-богу!” [6, 89].

Кухарки, спостерігаючи за сумною Катрею, кажуть, що вона “як з хреста знята” [6, 84].

Чоловіки-весільчани після того, як Катря перев’язала молодого хусткою, діляться враженнями від “дієвості” обрядової дії: “Як схоче в гречку скакнути, то й на налігачі не вдержиши, ги-ги-ги!..” [6, 90]. Складне речення побудоване на основі двох фразеологізмів: *скакати в гречку* (зраджувати) й *не втримати на налігачі* (вирветься, хоч як не стримуй).

У мовленні діда Лавріна й Миколки (“Зав’язь”) теж використані усталені вирази-прислів’я: *і тюрма міцна, та чорт їй рад* [6, 11] та *буде у людей – буде і в нас* [6, 14] (Миколка вказує, що це прислів’я він перейняв від діда).

Як об’єктивні характерологічні експресеми функціонують у новелі “Оддавали Катрю” слова дитячого мовлення *паця, косі, діду*, етнографізм *ціп*. У внутрішньому мовленні Степана Безверхого передається біль із приводу того, що онуки, розсіпані по світах, утрачають українські корені, денаціоналізуються. Вони не знають уже тих слів, які кожна українська дитина засвоює, коли вчиться говорити. Степан жалкує, що порушується устрій українського життя, змінюється український світ: “...Спасибі, діти. От тільки хто води подасть, як занедужаємо, хто діда дідом назове й на плече хто попроситься, щоб «косі» позовив, хто бабі дров урубає чи попросить казку розказати, хто садок догляне, щоб не захирів, а цвів цовесни, як новенький храм, хто батькову чи материну пісню заспіває зимовими вечорами?” [6, 79–80]. А перед цим роздумом Степана автор розповів про спілкування діда й баби з онуками: “Деда, а це як називається?!” – “Ціп”. – “А що ним роблять?” – “Молотять”. – “Як?” – “А отако”. “Бабо, а кому це такий великий чавун картоплі?” – “Паці, дитино”. – “Паці? А хто це? Порося?!” [6, 79].

Л. Масенко та Ю. Кропив’янська, які вивчали мову персонажів Григора Тютюнника, зазначали, що письменникові вдалося майстерно розкрити негативний вплив масової псевдокультури на селян через їх мовлення. Проте вони побачили в тому ж таки мовленні й ознаки спротиву руйнації української свідомості, української душі: “І все ж, попри розкладовий вплив уніфікуючої міської псевдокультури, українське село постає в новелах Григора Тютюнника живим. Незважаючи на колосальні людські втрати, воно ще має сили для збереження й відтворення споконвічної народної культури, її моральних і духовних цінностей, глибоко вкорінених в рідній землі. Життєву стійкість і витривалість дає українському селянинові історична пам’ять, вірність традиціям, збереження мови як основи етнічного буття” [42, 22–23].

До об’єктивних засобів характерології селян-українців можна зарахувати форми займенника 3-ї особи множини *вони* й форми дієслова в 3-й ос. множини (*починають, кажуть*) прикметників, займенників у множині (*самі*) на позначення однієї людини (батька, матері, діда, баби) – так звану пошанну форму. Так, у власне непрямій мові Миколки (“Зав’язь”) знаходимо таку предикацію: “Тож було, як вечір настане, то вони (дід) й починають...” [6, 11]; “А тепер минулося. Тепер я... самі ж, бач, кажуть: парубок...” [6, 11].

Висновки й перспективи подальших досліджень. Отже, категорією перетворення мовних засобів у характерологічні експресеми є образ персонажа-суб’єкта мовлення, у прямій, непрямій мові чи внутрішньому мовленні, якого ці засоби зафіксовані та певним чином його характеризують.

Конототивним значенням цих засобів є підтекстові соціально-психологічні характеристики персонажа – відомості про його походження, національність, освіту, соціально-групову належність, про-

фесію, заняття. Ця інформація не передається в тексті словами, а виражається характерологічними експресемами.

Об'єктивними характерологічними експресемами в новелах Гр. Тютюнника є, насамперед, питомо українські етикетні формули, фразеологізми, розмовні та просторічні елементи українського мовлення, діалектизми; книжні засоби: елементи ділового стилю, складні синтаксичні конструкції та стилістичні фігури.

Перспектива у вивченні мовних портретів у новелах Г. Тютюнника вбачається нам у поглибленому вивченні прагматичних значень, зв'язків й ієрархії всіх мовних засобів, які входять у мовлення персонажів.

Література

1. Григорьев В. П. Поэтика слова. На материале русской советской поэзии / В. П. Григорьев. – М. : Наука, 1979. – С. 140.
2. Лукьянова Н. А. О семантике и типах экспрессивных лексических единиц. II. Семантические классы экспрессивов русского языка / Н. А. Лукьянова // Экспрессивность лексики и фразеологии : межвуз. сб. науч. тр. – Новосибирск : Изд-во Новосибирск. ун-та, 1983. – С. 12–41.
3. Масенко Л. Мова персонажів Григора Тютюнника / Л. Масенко, Ю. Кропив'янська // Урок української. – 2006. – № 5–6. – С. 21–26.
4. Масенко Л. Мова персонажів Григора Тютюнника / Л. Масенко, Ю. Кропив'янська // Урок української. – 2006. – № 7. – С. 46–48.
5. Словарь української мови / уряд. з додатком власного матеріалу Борис Грінченко // Словарь української мови : в 4 т. Т. 1. А–Ж. – К. : Наук. думка, 1996.
6. Тютюнник Г. М. Вибрані твори: Оповідання. Повісті / Г. М. Тютюнник ; передм. Б. Олійника. – К. : Дніпро, 1981. – 607 с.

Статтю подано до редколегії
16.12.2010 р.